

Radničko samoupravljanje, moje iskustvo

Zaboravljena vrednost ili strah da se ne setimo tih vrednosti

Prijatno sam iznenađen što mogu iz sveta rada nešto da kažem o radničkom samoupravljanju, ali i o radnicima kao akterima u prošlosti i sadašnjosti, jer u poslednjih dvadeset godina oni su marginalizovani. Za to vreme se vodila prljava borba za vlast i pljačku države, a i samih radnika. Sve stranke svih ovih godina tobože brane radnike a suština je da za njih radnici ne postoje. O radničkom samoupravljanju danas samo retki ponešto mogu da kažu.

Kada kažete radničko samoupravljanje danas kod nas u Srbiji o tome se govori sa nekom nostalgичnom notom kao o nečemu što se nikad neće vratiti. Ono što me još više poražava je da se o ovoj temi gotovo po pravilu govori u negativnom kontekstu sa podsmehom i pogrdom. Danas se tom vremenu daje epitet sistema jednoulja i prisile. Ja sam rođen u vremenu socijalizma Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1964. godine, dakle u vremenu radničkog samoupravljanja. O njemu nisam razmišljao kao danas jer je ono prožimalo i podrazumevalo se u svakom segmentu tadašnjeg života. Na svakom koraku se moglo čuti kako su samoupravni organi odlučili „to i to“, kako su radni ljudi na radničkom savetu doneli određenu odluku. To je bila svakodnevna aktivnost svih zaposlenih. Samoupravljanje je bilo načelo, obaveza. A za mnoge i moral vremena u kom se živelo.

Prvi momenat kada sam o radničkom samoupravljanju počeo ozbiljno da razmišljam, iz ugla njegovih vrednosti, bio je višednevni simpozijum u Berlinu novembra 2011. godine pod pokroviteljstvom fondacije „Roza Luksemburg“ koji se bavio različitim iskustvima i današnjim vidovima direktne demokratije. Tri dana gosti iz celog sveta pričali su o samoupravljanju, participaciji radnika i o važnosti takvih iskustava. Dakle, samoupravljanje je bila tema za radnike Argentine koji su okupirali fabrike, za zadrugare u Velikoj Britaniji, za mnoge levičare iz Sjedinjenih Država i tamošnje radnike, za radnike i političare nekih zemalja Južne Amerike. Moje učešće je bilo vezano za višegodišnju akcionarsku borbu radnika zrenjaninske fabrike lekova „Jugoremedija“ u godinama srpske tranzicije, koja je pokazala da radnici u Srbiji mogu biti i samoupravljajući i odgovorni kao poslodavci. Ne treba biti bog zna koliko pametan pa zaključiti da je samoupravljanje dalo mnoge vrednosti na kojima se mogu graditi ozbiljni temelji radničke participacije u buduću. I da nije slučajno što su zagovornici privatizacije i otimanja društvene svojine (a tome su i mediji obilato prednjačili) nakon petooktobarskih promena u Srbiji o radnicima u štrajku govorili kao o samoupravljajcima, staljinistima, neradnicima... Najstupidnija opaska je da se radi o par alkoholičara. Dakle, u Srbiji u vremenu tranzicije radničko samoupravljanje se poistovećuje sa neradom, buntom bez

razloga, stvarajući sliku o radnicima koji su borbom protiv loših privatizacija tražili participaciju u svojim fabrikama kao nečemu što je najgori ostatak komunizma. To danas sa druge strane, nimalo ne smeta političkim partijama da te privatizacije nazivaju pljačkaškim, dodvoravajući se time otpuštenim radnicima kao svom biračkom telu. No i dalje u javnosti ostaje namerno stvorena slika da ko zagovara radničko samoupravljanje ili je pijan, ili neće da radi, ili je nasilan kao Staljin. Setih se reči Milana Nikolića, inženjera organizacije rada u fabrici „21.maj“ iz Rakovice koji je ovako opisao situaciju septembra 2001. godine u intervjuu beogradskom listu „Republika“: „Danas se prošlost potpuno osuđuje, običan radnik prosto ne sme da spomene da je bio radnik jer su oni, koji su takođe bili radnici, stvorili atmosferu u kojoj radnik treba da se stidi svog života tokom proteklih pedeset godina. Ljudi na vlasti to čine namerno, ne zato što ne znaju neke vrednosti, nego iz straha da se radnici ne bi setili tih vrednosti koje bi mogli da zatraže od njih.“ Ova opaska inženjera Nikolića mi se čini najboljim objašnjenjem zašto su radnici satanizovani kada spomenu samoupravljanje u ovim godinama „uterivanja kapitalizma“. Svestan sam i razmišljanja da se jugoslovensko radničko samoupravljanje stavlja u kontekst karaktera sistema i da se može smatrati različitim od današnje težnje za uvođenjem samouprave radnika u parlamentarnoj demokratiji. Po meni, mnoge tadašnje vrednosti zaslužuju rešpekt.

Socijalna i zdravstvena zaštita, besplatno školovanje, visoka zaposlenost su vrednosti čemu svet rada ili radnička klasa teži ma o kojoj zemlji se radi. Iz perspektive današnjice, Jugoslavija i njeno radničko samoupravljanje zbog toga zaslužuju poštovanje. Pokušaću da govorim o tome samo iz vlastitog iskustva člana radničkog saveta u svojoj fabrici „Jugoremedija“ iz Zrenjanina, nekada jednog od tri ili četiri industrijski najrazvijenija grada Jugoslavije. Bio sam član poslednjeg radničkog saveta svoje fabrike u poslednjim godinama njegovog funkcionisanja. Tačnije, do 3. novembra 1993. godine kada je ukinut i kad je fabrika krenula u pripremu za toliko željenu privatizaciju.

Radnički savet, moje iskustvo

Kao mlad radnik počeo sam da radim u svojoj fabrici na odeljenju koje je brojalo 22 zaposlena u kolektivu od 300 radnika. Nije laž kada kažem da sam se trudio da budem vredan i da sam želeo da napredujem u poslu. To se zasnivalo na poštovanju procesa proizvodnje ali i na sticanju poštovanja ostalih radnika. Samoupravni sistem podrazumevao je radnički savet kao najviše telo u rukovođenju fabrike. Radnički savet je o svemu donosio odluke i nalagao direktoru da ih spovodi. Biti član radničkog saveta značilo je da ste radnik koga kolege najviše cene, jer je on delegiran da u njihovo ime donosi odluke. Dakle, biti član radničkog saveta značilo je da imate mogućnost da upravljate svojom fabrikom, što je u dobroj meri značilo da sami upravljate svojom sudbinom. Ja i danas tako mislim. To je bio najdirektniji delegatski sistem koji sam upoznao do sada, jer se glasanje sprovodilo neposredno dizanjem ruke na samom radnom mestu u prisustvu svih zaposlenih. Tako je za mene od samog početka rada u fabrici bila velika čast, ali priznajem i želja da jednom i ja budem član najvišeg tela rukovođenja fabrikom. Kako se do toga dolazilo?

Nakon tri godine rada u fabrici, na jednom sastanku odeljenja od 22 zaposlena trebalo je da izaberemo novog člana radničkog saveta, jer je istekao je mandat članu sa našeg odeljenja. Kod nas u fabrici je bilo pravilo da se član radničkog saveta bira na dve godine, s mogućnošću biranja još jednom na tu funkciju, tako da se maksimalno moglo biti četiri godine na toj funkciji. Dakle, niste mogli biti na toj funkciji unedogled kao što se to danas tvrdi. Ujedno, stvarao se ambijent da svako mora uzeti učešće u odlučivanju i da svako ima pravo da bude biran i angažovan. Ovde ne mogu a da ne kažem da kada je došlo novo vreme i promena sistema, radničke savete u mojoj fabrici je zamenio Upravni odbor. Po novom statutu članovi Upravnog odbora birani su na 4 godine i to neograničen broj puta, a članovi odbora mogle su biti i osobe koje nisu zaposlene u fabrici. Tada počinje vreme „stručnjaka“ i nasilne privatizacije. Ovo se mora reći danas baš zbog pogrešnih tvrdnji da nije bilo adekvatnog delegatskog sistema u samoupravljanju.

Sastanak odeljenja odvijao se na radnom mestu za vreme pauze ili nakon radnog vremena, jer su morali biti prisutni svi zaposleni. Sastankom je rukovodio radnik koji je bio član radničkog saveta sa odeljenja, a ne rukovodilac odeljenja. Svi su imali pravo da predlože kandidate za člana radničkog saveta, ali se svaki predlog morao obrazložiti. U tim obrazloženjima se recimo, navodilo da li ste dobar drug, kvalitetan radnik, da li kasnite na posao, kakve su vam moralne vrednosti, umete li da prenosite odluke ostalim zaposlenim. najjači argument bio je, uostalom kao u svakom biranju, da li vam kolege veruju da ćete braniti njihove interese ili ne. Kako su se na sednicama radničkog saveta donosile odluke i o visini boda (čitaj, plate), o zaduživanju fabrike ili pozajmicama drugim preduzećima, radnicima nije bilo svejedno ko će ih predstavljati, ko će odlučivati u dogovoru sa njima i poštovati njihovu odluku. Trebalo je imati dovoljno svest o tome šta je za kolektiv najbolja odluka, ali i za kolege koje ste zastupali. Slažem se da je lakomislenom odlukom radnika mogao biti izabran i neko ko ne želi da polaže račune drugima ili neko, kako se dešavalo, ko je bio produžena ruka direktora, ali izabrani radnik trebao je biti kadar da brani interese zaposlenih u rukovodećem telu bez obzira kako glasaju drugi delovi kolektiva. Stoga nije zaposlenima bilo sve jedno koga će izabrati u radnički savet. Još manje se može tvrditi da je to bio formalni čin i da su se odluke unapred znale. Moje iskustvo govori potpuno suprotno.

Na sastanku kada sam ja izabran za člana radničkog saveta bilo je tri predloga. Ili kako se to danas kaže, imao sam dva protivkandidata. Svaki predlog se razmatrao i ja sam čuo, uostalom kao i ostali predloženi, šta nam kolege zameraju, a šta ih navodi da glasaju za nas. Ja sam pobedio većinom glasova. Svi smo glasali dizanjem ruke neposredno na sastanku i odmah se znalo ko je izabran i sa koliko glasova. Nije bilo nikakvog lobiranja ili dogovaranja među kolegama, već se biranje svodilo na to ko zaslužuje da bude predstavnik odeljenja u radničkom savetu i ko će poštovati volju svih sa odeljenju, braneći interese zaposlenih. Sve dilema su bile odmah na sastanku otklonjene i rezultat glasanja se poštovao kao volja celog odeljenja. Tako se u mojoj fabrici biralo na svim odeljenjima u raznim procesima proizvodnje. Veća odeljenja sa većim brojem zaposlenih birala su po dva člana) i radnički savet kao najviše telo samoupravljanja, imao je između 9 i 12 članova. Konkretno 12 kada sam ja bio u njemu.

Predsednik radničkog saveta je biran od članova koji su ga sačinjavali ali je morao imati bar godinu dana članstva kao iskustvo da valjano može rukovoditi tim telom. Na tom mestu nije

mogao biti duže od dve godine. S obzirom da se sa svakog odeljenja birao član, u njemu su se nalazili zaposleni različitih stručnih profila. Bilo je inženjera, farmaceuta, vozača, portira, bravara, tehnoloških radnika. To mi daje još jedan argument da je svako bio zastupljen u preduzeću od strane svojih kolega. Takav šaroliki sastav imao je svojih prednosti na sastancima, jer su baš neposredno zaposleni mogli najbolje da obrazlože pojedine procese i zahteve i tako pomognu u poboljšanju razumevanja problema. A samim tim i njegovo rešavanje. Kada radite u nekom procesu u fabrici logično da ste više upućeni na svoje kolege slične stručne spreme i na one koji rade sličan posao vašem. Tako su u toku rada i pauzama često pričalo o odlukama koje su donošene ili će se tek doneti na radničkom savetu. Često se dešavalo da sam ja zauzimao stav koji su mi kolege sugerisale, a da to mišljenje nije bilo po volji ostalih zaposlenih, pre svega, šefova. Ali tako je to funkcionisalo. Ja sam branio tada stav svojih kolega i to iskreno smatram pravom participacijom zaposlenih u kolektivu. Danas kada se to kaže, svi odreda govore da je to samoupravna dogma, ali u praksi sam doživeo da su odluke na našem savetu često bile donošene u korist fabrike i radnika, a ne pojedinca baš zato što nas je bilo dovoljno iz svih procesa proizvodnje i što smo mogli zajedno da donesemo najbolju odluku za kolektiv. Raznoliki sastav po stručnoj spremlom omogućavao je da su i oni koji su bili na najnižem mestu sistematizacije imali svoje predstavnike koji su branili interes tog sloja zaposlenih. To je bila velika stvar kada se radi o participaciji radnika i solidanosti zaposlenih. Takođe, treba reći da direktor nije imao pravo glasa i da su su radnici čvrsto držali svoje autonomije kod donošenja odluka. Bilo je slučajeva da je direktor zahtevao pojedine odluke koje radnici nisu podržavali. U takvim trenucima, ja nikad nisam glasao za te odluke, jer ne bih znao kako posle da to objasnim kolegama. Mene u to telo nije delegirao niko drugi nego oni. Danas je prisutno mišljenje da su direktori bili poslušnici političkih struktura i da su manipulisali i radnicima koji su bili članovi radničkog saveta. Verovatno se mogu naći razni primeri koji to potvrđuju, ali i verujem da je puno više primera koji to osporavaju.

Ono što je za mene bitno je da su radnici putem samoupravljanja imali svu moć u odlučivanju ako su je hteli. Ukoliko su je prepuštali ili je predavali zarad ličnih interesa, to je poraz onih koji su sačinjavali kolektiv, a ne sistema radničkog samoupravljanja. Bila im je data mogućnost da donose odluke koje su u njihovom interesu i mogućnost participacije radnika je dakle, bila potpuna. Moje iskustvo je i tu na strani radnika. Od 12 članova radničkog saveta nije se mogao napraviti baš takav sastav da su svi izmanipulisani i da će zanemariti volju kolega. Takođe, tolika brojnost i raznolikost stručne spremlom davala je potpunu transparentnost svih odluka. Nije se moglo reći da neko u kolektivu nije znao šta je odluka koju doneo radnički savet. Sve odluke su bile i javno isticane na oglasnim tablama unutar fabrike. Takođe, bilo je mnogo slučajeva da se odluke nisu mogle doneti na sednici saveta, jer su predstavnici odeljenja tražili da pre glasanja i donošenja konačne odluke ponovo konsultuju kolege sa svog odeljenja. To je dovelo do toga da se tokom rada raspravljalo među zaposlenima unutar fabrike o odlukama koje treba doneti. Neretko se dešavalo da je bilo različitih stavova pojedinih odeljenja o nekom pitanju, ali razgovori među kolegama unutar procesa rada su samo mogli pomoći da svi zaposleni neki problemi bolje razumeju. Ne se može osporiti velika transparentnost gotovo svih odluka radničkog saveta. Sa kolegama ste provodili svakodnevno po osam sati na radnom mestu. Prosto nije se moglo da se desi da ne

razumete i ne pojasnite bazi koja vas delegirala, koje odluke su bile donete od strane radničkog saveta. Odluke koje je to telo donosilo su stvarno bile od onih najbitnijih – od visine plate, investiranja u mašine i proizvodnju, otpuštanja radnika, dodele stanova, pa do onih koje se danas čine gotovo smešnim o svakodnevnim potrebštinama tipa kupovina olovaka, heftalica, toalet papira i slično. Tako se nije moglo ništa kupiti ili potrošiti unutar fabrike, a da to radnički savet nije odobrio većinom glasova. Takav sistem je umnogome kočio mnoge rukovodioce da sami donose odluke radi velikih provizija za pojedine poslove, bez obzira da li su u interesu fabrike. Takođe, ono što nam danas daje za pravo da govorimo o pravoj participaciji radnika, radnički savet je donosio odluku na predlog direktora i šefova ko dobija godišnju i mesečnu nagradu na dohodak za zalaganje i savestan rad. Tu nije mogao proći neko koga stvarno kolektiv nije smatrao kvalitetnim i zaslužnim i koga pored predloga pojedinaca nisu podržali svi zaposleni. Ime tih kolega bilo je istaknuto na oglasnim tablama i svi zaposleni su znali zašto se neko nagrađuje i koliko. Danas ta informacija ne sme da se zna između zaposlenih. Čak ne smeju jedan drugom da kažu kolika im je plata.

Znam da je bilo i često sukoba unutar samog radničkog saveta sa direktorom ili rukovodiocima određenih službi. Sećam se jednog drastičnog primera. Imali smo zahtev odeljenje transporta da se kupi novo vozilo za vožnju, ali to nije bio stav ostalih zaposlenih. I pored pritiska direktora i jednog broja zaposlenih, to nije prošlo. Jednom smo na radničkom savetu donosili odluku o predstanku radnog odnosa jednog našeg kolege. Njemu se na teret stavljala teža povreda radne dužnosti na mestu portira, zbog koje je nastala šteta većih razmera. Na samom sastanku je bilo različitih mišljenja, a svoje pravo na neki vid odbrane imao je i sam zaposleni o čijem radnom mestu se radilo. On je bio pozvan da dođe na sednicu saveta i da svoje viđenje. Savet je nakon toga javno glasao i doneo odluku da se odstrani iz kolektiva, jer smo smatrali da je povredio imovinu naše fabrike. Ovo navodim, jer se smatra da su radnici bili neprikosnoveni u tom sistemu. Oni su bili u velikoj meri zaštićeni svojim pravima, ali su imali i obaveze koje su kao što se vidi, bile i merilo za donošenje mera odstranjivanja sa posla. Mogli ste izgubiti posao ne zato što ste se zamerili poslodavcu (gazdi), nego zato što ste ugrozili sigurnost kolega i imovinu radničke fabrike. Dakle, imovinu koju smo svi smatrali kao svoju. Radnici da su čuvali svoju imovinu, a ne kako se danas često umanjuje vrednost društvene svojine, da je sve bilo „svačije i ničije“. Radnici u organima uprave su se borili da tu imovinu čuvaju kao da je njihova, jer su to tako i osećali.

Potpuna participacija radnika u procesu odlučivanja je bila zastupljena u radničkim savetima i svaki zaposleni je mogao ako je hteo, da bude deo tog odlučivanja. Imao je pravo da postavlja pitanja, predlaže dnevni red i daje predloge za sednice preko svog delegata sa odeljenja. Mogao je i sam lično da se obrati radničkom savetu u pismenoj formi i morao je dobiti odgovor. Ono što mi daje pravo da tvrdim da je radničko samoupravljenje bilo uzor za radne ljude u kolektivu je to što je to jedini delegatski sistem koji je omogućavao da se svakodnevno pogledate u oči sa svojim delegatom. Za mene je to bio najbolji primer delegatskog sistema po principu „jedan čovek, jedan glas“. Takođe, danas to niko ne spominje javno, ali samoupravni sistem je pružao jednake mogućnosti ženama i muškarcima u procesu proizvodnje. Žene su potpuno bile izjednačene i imale značajnu zastupljenost na rukovodećim mestima.

Kad radnici glasaju

Jedan primer iz moga grada je još jedna potvrda velike transparentnosti rada samoupravnih organa. U ovom slučaju i primer onog čemu se težilo u socijalizmu: punoj zaposlenosti, socijalnoj i ekonomskoj stabilnosti zaposlenih, te raspolaganju viškom vrednosti za dobrobit zajednice.

U Zrenjaninu je do početka tranzicije, iliti do „uterivanja kapitalizma“ 1990. godine, postojao jedan veliki industrijsko-poljoprivredni kombinat pod nazivom IPK „Servo Mihalj“. Taj kombinat je bio najveći proizvođač hrane u tadašnjoj Jugoslaviji i u centru svih ekonomskih zbivanja SFRJ. Država je mnoge nacрте zakona iz oblasti agroindustrije proveravala na primeru ovog giganta. Kombinат je raspolagao sa 240.000 hektara obradivih površina, imao je u svom sistemu 42 fabrike (u gradu Zrenjaninu je tada bilo 51 fabrika, od kojih danas rade samo pet), zapošljavao 24.000 radnika i sarađivao sa 25.000 kooperanata. Taj gigant nastao je odlukom radnih ljudi više zrenjaninskih fabrika da udruže svoj rad i sredstva početkom šezdesetih godina prošlog veka. Sistem samoupravljanja je omogućio da radnici udruženi poboljšaju svoje poslovanje i omogućio izgradnju industrije u Zrenjaninu. Takvim gigantom od 24.000 zaposlenih rukovodio je Centralni radnički savet.

Između ostalog, ostaće upamćeno i da je kombinat 1961. godine realizovao prvo zajedničko jugoslovensko ulaganje sa zapadnim partnerom. Izgradio je fabriku lekova „Jugoremediju“ sa nemačkim „Hehstom“. Skrobari „IPOK“ ukazano je poverenje tadašnje najveće svetske kompanije za preradu kukuruza, američkog konzorcijuma „CPC“ da proizvodi farmaceutsku dekstrozu. Čikaška „Helen Kertis“ je prvu licencu u Evropi dala zrenjaninskoj hemijskoj industriji „Luksol“. „Veliki mlinovi Pariza“ pravili su u „Žitoproduktu“ specijalne smese; zrenjaninski pekari prvi su ponudili domaćem tržištu zamrznute proizvode. Radnici Zrenjanina i srednjeg Banata sigurno nikada neće imati društveni standard kakav su imali zaposleni u kombinatu.

„Servo Mihalj“ je proizvodio količinu hrane koju danas zajedno ne mogu da dostignu BiH, Makedonija i Crna Gora. Kombinат je razvijao svoju tehnologiju u Iranu, Kongu, Sudanu, SSSR-u. Pomagao je nerazvijenima na Kosovu i Crnoj Gori i to gradeći pogone za radna mesta, a ne dajući samo puki novac. Imao je dugoročne ugovore o isporuci hrane privrednim sistemima iz Hrvatske i Slovenije. Na njegovim sirovinama razvile su se „Podravka“, „Kolinska“, „Takovo“. A ko je rukovodio ovim gigantom? Zaposleni iz svih fabrika kombinata putem Centralnog radničkog saveta. Radnici su u svojim kolektivima donosili odluku da se priključe kombinatu i delegirali, zavisno od veličine kolektiva, jednog ili dva člana za Centralni radnički savet. To samoupravno telo je donosilo odluke koje su morale biti poštovane od svih zaposlenih u kombinatu. Svi su imali zajednički interes, ali su mogli da štite interes fabrike. Participacija radnika je bila potpuna, a transparentnost velika.

Iako je na čelu kombinata bio direktor, radnički savet fabrika članica je na svojim sednicama donosio odluke koje je delegat u Centralni radnički savet prenosio i glasao. Veliki ekonomski uspesi fabrika unutar kombinata su govorili da je ovaj samoupravni sistem dobro

funkcionisao, pa je gotovo svaki zrenjaninski kolektiv želeo da pristupi kombinatu. Na kraju, kombinat je brojao 42 fabrike i sve je funkcionisalo, svi su radili i imali zajedničke organe. Sve odluke su bile prenošene u kolektive članice, a svoj napredak su dugovali ne samo dobrom i kvalitetnom radu, već i odlukama da se višak vrednosti zajedno ulaže u fond kombinata što je omogućavalo napredak i razvoj. Osnovani su Internu banku kombinata koja je kreditirala fabrike ukoliko su želeli da izgrade novi pogon ili unaprede proizvodnju. Radnici svih fabrika su tako po potrebi pomagali članovima kombinata ili kupovali potrebnu opremu. Tim načinom skoro sve članice su imale sigurnost u finasijama i ulaganjima. Tako su izgrađene nove fabrike u gradu. Jedna od njih je i moja „Jugoremedija“ koja građena od para kombinata iz Interne banke.

Ovde bi pomenuo zanimljivo svedočenje Jovana Vereba, člana radničkog saveta iz zrenjaninske šećerane koja je bila osnivač ovog kombinata. On je svedočio o tim vremenima na snimanju dokumentarnog filma o kombinatu poznatog reditelja Želimira Žilnika: „Predlozi po raznim pitanjima su stizali od stručnih komisija i svi smo o tome glasali. Bilo je slučajeva da se saopšti da ima na kraju godine da se podeli višak u visini tri plate. Ali predlog bi bio da se podeli samo jedna, a ostatak da ide u fond kombinata. Bilo je onih koji nisu bili za to, ali glasalo se i uvek je solidarnost da tako kažem, pobeđivala. Sada, danas, vidim da je to imalo smisla i da je bilo normalno. Uostalom, tako je od tih para napravljena nova sušara u mojoj fabrici. U ona vremena bilo je i toga da je kombinat odvajao 0,5 % za sport. Tako je bilo mogućnosti i za sve te klubove... ne znam... košarka, fudbal, vaterpolo, rukomet. Ko sada odvaja za sport? Tada je i postojao sport. Tako isto i za kulturu. A nikako nemojte zaboraviti da je kombinat imao svoju biblioteku, kuglanu, bioskop i drugo.“

U prilog samoupravnog odlučivanja ide i još dosta činjenica: stambeni fondovi fabrika kojima su mnogi zaposleni došli do krova nad glavom, veliki broj stipendista koji su nakon školovanja dobijali posao u struci. Tokom sedamdesetih i osamdesetih svi koji su odlazili na školovanje u Beograd i Novi Sad su se stoprocentno vraćali u grad, jer je potreba za radnom snagom bila velika, dok danas se od tri učenika ili studenta jedva u grad vrati jedan.

Kada je reč o solidarnosti unutar kombinata i spremnosti radnika da se razvijaju i prave prostor i za ostale radnike u gradu, najbolje govori slučaj moje bivše fabrike, zrenjaninske fabrike lekova „Jugoremedija“. Na Centralnom radničkom savetu odlučeno je da svi kolektivi kombinata finasiraju izgradnju fabrike preko svoje Interne banke. Fabrika je u roku od godinu dana izgrađena isključivo od novca koji su fabrike unutar kombinata zaradile, bez dinara pomoći grada ili države. O takvom razmišljanju radnih ljudi danas nema ni govora, jer radnici danas ne učestvuju ni u kakvom odlučivanju. Tada je to bilo moguće. Realno je bilo očekivati da odluče da izgrade novu fabriku, jer su radnici bili vlasnici svojih fabrika i osećali su se odgovornim. ali ne treba to kriti, osećali su se i moćnim da urade tako nešto.

Znam iz svog iskustva da su kolektivi bili spremni na veliku solidarnost unutar tog kombinata i da se ta solidarnost mogla prepoznati i nakon njegovog raspada. Sećam se da se na našem radničkom savetu pojavio predstavnik građevinskog kolektiva iz grada i molio za pomoć u finasijama. Nije tražio da im damo sredstva, već da sve poslove koji mogu da se urade na održavanju naše fabrike, urade oni i tako dobiju potrebna sredstva za obrt i rad. Bilo je

normalno glasati za tu odluku, jer su naša dva kolektiva bila udaljena svega 200 metara i mnogi od nas su se poznavali. Ali 'ajde da budemo iskreni i da kažemo da se tako i sprečavala korupcija jer se obično ona odvija u četiri oka. Dakle, solidarnosti je bilo, ali i odgovornosti za zarađeni novac. Te odluke su bile odluke svih zaposlenih, a ne dogovor par pojedinaca, to je bio razlog što nije bilo korupcije i špekulisanja.

Stoga bi najbitnija konstatacija bila da se višak vrednosti nije pretapao u privatne „džepove“ zbog velike transparentnosti principa ulaganja, solidarnosti i onog što mi se danas čini najbitnijim, jer nedostaje, a to je očuvanje proizvodnje i radnih mesta. Nije laž kada se kaže da je najproduktivniji period na ovim prostorima bio baš u tih 40 godina postojanja samoupravljanja.

Pitanje bez odgovora

Ne može biti tačno da u proteklom vremenu socijalizma baš ništa nije vredelo. Kao što ne može biti tačna tvrdnja da je sve bilo u redu. Nameće se zanimljivo pitanje: zašto su oni koji su bili vlasnici fabrika i koji su gradili te fabrike odričući se mnogo čega, u jednom trenutku napustili sve to bez borbe? Čak su bili česti primeri da su se udruživali sa onima koji su to prevlačili iz društvene u privatnu svojinu. Kako niko nije imao želju među radnicima (a oni su bili nosioci vlasništva), da se i dalje nastavi sa participacijom u odlučivanju i poslovanju fabrika? Pogotovo kako se danas vidi da nije nestala samo radnička participacija, već su nestala i njihova radna mesta. Privatizaciju je preživeo svaki četvrti radnik. Dušan Radaković, koordinator projekta „Novija istorija privrede Zrenjanina“, u čijem sklopu je objavljena studija o kombinatu „Servo Mihalj“ ima svoj pogled na to. On tvrdi: „Kombinat je kontrolisao ogromnu količinu robnih i novčanih tokova. Postao je smetnja saveznim i republičkim organima vlasti i bankama. Banke su zadale i početni udarac na rušenju, kada su uspele da ukinu Internu banku „Servo Mihalja“ i preuzmu njegove komercijalne poslove. Početkom devedesetih, republike se međusobno optužuju za separatizam, dezintegraciju i rušenje ustavnog poretka. Nazire se početak raspada Jugoslavije, a njemu je prethodio raspad „Servo Mihalja“ i svih drugih kombinata“. Tako je vlast odlučila da se ukidaju radnički saveti i da se sva moć prebacuje na pojedince, obično na tadašnje direktore. Ukidanjem Interne banke, Kombinat je izgubio finasijsku moć da sam raspolaže svojim parama. Bez sredstava koja su mogli da unutar kombinata raspoređuju po svojim potrebama, samoupravljači su izgubili svoju upravu i samostalnost. Izgubila se i transparentnost, te se više nikom nisu polagali računi. A dogovori koji su doveli do kraha zrenjaninske industrije, danas se to najbolje vidi, odvijali su se daleko od očiju i ušiju radnika i sindikata. Bez radničkih saveta nije bilo načina da radnici saznaju šta se odlučuje u njihove ime, pa se često spominje rečenica „zaspali u socijalizmu, a probudili se u kapitalizmu“. Za mnoge, pa i za mene bio je to nametnut scenario kako bi se „uterao kapitalizam“ u moj grad, pa i zemlju. U počecima „demokratije“ niko od samoupravljača nije uspeo da se nametne, da objasni da samoupravljanje ima svoje vredosti, da treba da se i oni pitaju. Tako se došlo do onog što je danas uskraćeno mnogim radnicima - da žive od svog rada. A broj nezaposlenih je višestruko porastao.

U mojoj fabrici „Jugoremedija“ do ukidanja radničkog saveta došlo je na zahtev direktora upućenog preko direktora sektora. Tako je na našu sednicu februara 1993. godine došla direktorka proizvodnje i pročitala svoj elaborat o pretvaranju društvenog kapitala „Jugoremedije“ u privatnu svojinu. Elaborat je ovako počeo: „Osnovni oblik svojine u Jugoslaviji je dugo godina bila društvena svojina, koja i nije imala titulara, odnosno vlasnika. Tako je i „Jugoremedija“ organizovana kao društveno preduzeće. Od pre četiri godine stvorena je mogućnost da dosadašnja društvena preduzeća mogu da postanu predmet kupoprodaje i kao takva se mogu transformisati u mešovita ili privatna preduzeća. To je sprovedeno u velikom broju preduzeća koja su u međuvremenu privatizovana...“. Ovim aktom odmah na startu je stavljeno radnicima do znanja da će naša fabrika biti privatizovana. Ko će od toga imati koristi? Pa, valjda oni koji traže da se to uradi.

U poglavlju elaborata pod nazivom „Sprovođenje privatizacije društvenog kapitala“ kaže se: „Odluku o pretvaranju društvenog kapitala „Jugoremedije“ u drugi oblik svojine, odnosno o organizovanju u mešovito ili privatno preduzeće mogu doneti isključivo radnici „Jugoremedije“...

Pretvaranjem društvenog kapitala u drugi oblik svojine dolazi i do promene statusa preduzeća koje može da se organizuje kao mešovito ili privatno deoničarsko ili društveno sa ograničenom odgovornošću...

Posebna pogodnost je predviđena za zaposlene radnike, kao i za lica koja su ranije bila zaposlena, odnosno njihove naslednike prvog reda... Kada se ovome doda i mogućnost da se otkup deonica može vršiti i u više rata, a najkasnije u roku od pet godine, onda se može razumeti da se celokupno ovakvo organizovanje može sprovesti za radnike uz njihovu punu angažovanost i motivaciju...

Kupljene deonice donose pravo na upravljanje i pravo na dividendu...“Kao što se da videti odluku o prestanku postojanja samoupravnih organa doneli su sami radnici. Kako smo mi sami odlučili da nam ne treba participacija u preduzećima? Da li smo znali šta se sprema za naša radna mesta u privatizaciji? Za mene ne postoji racionalan odgovor. Možda smo hteli da imamo kapital koji bi unovčili prodajom akcija, ali to nije dovoljno opravdanje. Znali smo ako podržimo ovaj elaborat da će nestati radnički savet, jer se u njemu to i objašnjava sledećim rečima: „Posebnim Aneksom je moguće predvideti da funkciju radničkog saveta (i drugog samoupravnog organa „Jugoremedije“) preuzme jedan od novih organa koji će se obrazovati Statutom - Upravni odbor ili Skupština, a za neka pitanje i Poslovni odbor“. Tako se desilo da nakon prestanka rada radničkog saveta i postavljenja Upravnog odbora (a njega su činili direktori) dobijamo situaciju da je direktor sa neograničenom vlašću i bez kontrole radnika i sindikata mogao pripremiti privatizaciju fabrike. Kakvi su rezultati te pripreme i tih privatizacija, najbolje se vidi danas.

U tom elaboratu je bilo i objašnjenje zašto radnici treba da prihvate privatizaciju. U poglavlju „Prednosti privatizacije“ kaže se: „Pretvaranje društvenog kapitala „Jugoremedije“ u privatnu svojinu donosi mnogo prednosti, a naročito:

- Odlučivanje o poslovnoj politici poverava se manjem broju odgovornih pojedinaca, što treba da doprinese efikasnijem donošenju odluka

- Umesto samoupravnog načina odlučivanja prelazi se na menadžerski način odlučivanja, a to znači da umesto radničkog saveta i samoupravnih organa sve odluke donosi rukovodstvo i upravni odbor
- Veća motivisanost svih zaposlenih za bolji rad i rezultate.“

Smatralo se da će radnici nasesti na trik da su oni od sutra akcionari, to jest vlasnici, a ne društvo. I da će svoje akcije, za koje im su se tada činile „kao da su im pale sa neba“, moći dobro da unovče i da će čak imati solidnu zaradu tokom svake godine putem dividendi. Ali o kakvoj motivisanosti se može pričati kad su radnici postajući novi vlasnici putem akcija, imali želju da što pre prodaju svoje vlasništvo. Nije bilo želje da participiraju u vlasništvu, dakle da njime rasplažu i upravljaju već da ga što pre prodaju. Kako se može govoriti o boljem rezultatu i motivisanosti kada prodajom akcija ni novi vlasnici nisu verovali da će to na duže vreme donositi dobit?

Da je bilo gotovo sa participacijom radnika bilo je odmah na početku jasno. Upravni odbor sastavljen od dotadašnjih rukovodioca doneo je Statut fabrike u koji je uneo odluku da član Upravnog odbora može biti i lice koje nije zaposleno u fabrici. Dakle, neko blizak vrhu, ali ne i blizak zaposlenima, kao i da taj Upravni odbor bira direktora na neograničeno vreme. Zoran Rakić, poslednji predsednik radničkog saveta „Jugoremedije“ u svom kazivanju u dokumentarnom filmu „Radničko samoupravljenje – jedno iskustvo“ otvoreno priznaje da su radnici tada jedva čekali da prestane rad radničkog saveta, odnosno da se on ukine. Kaže da mu je jedan kolega rekao: „Dosta je bilo komunizma i tvoje vlasti, dolazi demokratija“. Rakić čak ironično kaže; „Samo što nas motkama nisu najurili“. Priznaje da je to stanje moglo tada odgovarati samo direktoru, koji se žalio da putem radničkog saveta nije mogao da vodi fabriku moderno i brzo, a vreme je to od njega tražilo. Tvrдио je da se mnogo vremena gubilo na donošenju odluka, jer se radnički savet nije stalno sazivao, da nemaju radnici preduzetnički duh i da ne mogu da ga intelektualno prate, te da kočе napredak fabrike. Bilo je jasno da traži što veća ovlašćenja, a ja mislim da je jasno da se sa većim ovlašćenjima pojedinca stvara prostor za veći stepen korupcije. Vreme je i pokazalo da se reč „korupcija“ najčešće povezuje sa rečju „privatizacija“. Pa se tako dešavalo da su fabrike ulazile u privatizaciju naglim zaduživanjima, nerealnim prikazanim stanjem zaliha u magacinima i slično.

Igranje žmurke

Radnici su obilato pomogli da dođu promene i da se „utera kapitalizam“. Jesmo, glasali smo, možda formalno, da se ukine samoupravljanje. Bunt radnika oko socijalnih pitanja usmereni su na nacionalna pitanja i brzo se zemlja našla u ratu i traženju nacionalne države. Od radnika većina su postali ratnici. Vreme koje je došlo, dovelo je do toga da radnici nikad više neće biti ni partneri nekoj vlasti, a kamoli da će moći da participiraju u preduzećima. Razaranja privrede je svakako obezvređilo i rad i radnike. Stvaranjem siromaštva i nezadovoljstva dolazimo do besa i gneva koji može biti vrlo velik i masovan. Danas se još ne zna kako će se dalje odvijati promene u društvu, u državi, u privredi, u kulturi. Treba videti da li će to dovesti do promene radnika, sindikata i stranaka i ko će

stavrno zastupati njihove interese. Kako zažmuriti nad onim što se zadnjih dvadeset godina desilo kod nas? Desilo se to da su nas pojedine političke elite vratile u poslednjih dvadeset godina na nivo ekonomije, demokratije i ljudskih prava sto godina unazad. To nije bilo lako. To je plan, ili poduhvat koji je promenu imovinsku i klasnu strukturu u državi. A da bi se to desilo, neko je morao biti opljačkan. Zašto smo u tome učestvovali? To mi se čini danas jednim od bitnih pitanja za nas koji smo bili samoupravljajući.

Možda se stvari mogu malo poboljšati stvaranjem autentične socijaldemokratske političke opcije koje danas u Srbiji nema. Radnici danas mogu samo da sanjaju sistem samoupravljanja. Proizvodnja je decentralizovana, dok je upravljanje industrijom i krizom centralizovano. Stalnost radnog mesta je dovedena u pitanje, sve više radnika je prinuđeno na prekarni rad, a visinu plate određuje stanje na tržištu rada, a ne dogovor zainteresovanih strana. Radnička klasa je podeljena i politički nemoćna, a posledice liberalno-demokratske tranzicije su deindustrijalizacija, repatrijarhalizacija i retradicionalizacija. Rezultati su velika nezaposlenost, tajkunizacija privrede i velike socijalne razlike.

U ovakim uslovima opala je moć rada, a nema više ni onog što zvalo „radnička klasa“. Usled smanjenja broja zaposlenih u industriji i nastanka velikog broja nezaposlenih, radnici moraju naći nov način organizovanja i povezivanja. Sindikalne aktivnosti ne bi trebalo da budu ograničene na aktivnosti unutar preduzeća i na odbranu prava samo onih koji su zaposleni. Sindikati se moraju osposobiti za političko delovanje i okupljanje šireg sloja ljudi koji su pogođeni restauracijom kapitalizma i traže ulogu u aktivnoj borbi. Da li ostaje da tražimo da se isprave greške u privatizaciji i hoćemo li se prihvatiti bitnog načela „ništa o meni bez mene samog“? Setih se reči Zdravka Deurića sa jedne tribine 2012. godine: „Ne može Evropa da rešava za nas, niti Jelko Kacin, niko. Ne može niko našu muku da muči. Mi moramo sami da izmučimo našu muku, da isteramo sve na čistac. Deset godina ovo traje, borba svih ovih ljudi. Ista muka, ista priča, rame za plakanje. Nema od toga ništa. Znači, najbolje je ćutati, pa valjda nekome dozlogrdi pre nego meni. Ja mogu da trpim, ali ako je stvarno dozlogrdilo ovom narodu, hajde da rešimo to!“

Samoupravljanje nas je naučilo da možemo da imamo uspešnu participaciju. Na nama je da se ponovo izborimo za to. Tada je rad bio centar zbivanja, sve se dešavalo u svetu rada i odnosima u radu. Najproduktivniji period našeg naroda je bio taj period samoupravljanja. Na tim iskustvima trebalo bi graditi neku alternativu danas. Jer uništavanje tog sistema samo nas je vratilo na svet kapitalističke periferije.